

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.15407/sociology2026.02.191

УДК 316.3

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО

доктор філософських наук, професор, кафедра соціології НаУКМА, президент Київського міжнародного інституту соціології (04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2)

VOLODYMYR PANIOTTO

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Department of Sociology, National University of "Kyiv Mohyla Academy", President of the Kyiv International Institute of Sociology (2, H. Skovoroda St., Kyiv, 04655)

v.paniotto@gmail.com

<https://orcid.org/0000000217219100>

SCOPUS ID: 6508174181

Недооцінені ідеї Валерія Хмелька

Валерій Євгенович Хмелько (30 липня 1939 року, Київ — 30 жовтня 2021 року, Київ) — визначний український соціолог, фахівець у галузі макросоціології, соціології особистості та електоральної соціології. Він закінчив фізичний (1961) та філософський (1971) факультети Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка); захистив кандидатську (1974) та докторську (1987) дисертації. У 1992 році, разом з автором цієї розповіді та Майклом Свафордом, заснував Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), обіймав посаду президента до 2021 року, коли він відійшов у засвіти. У 1992-му заснував кафедру соціо-

Цитування: Паніотто, В. (2026). Недооцінені ідеї Валерія Хмелька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 191–213, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.02.191>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) Published under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license.

© Паніотто, В., 2026.

© Видавець Інститут соціології Національної академії наук України, 2026 / Publisher Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026.

логії НаУКМА; очолював її в 1992–2000 та 2008–2010 роках, також був деканом факультету соціальних наук (2000–2002).

Валерій Хмелько був моїм другом, партнером і колегою впродовж майже 50 років. І мені здається, що його творчість дуже недооцінена. Тут є, гадаю, дві причини. Перша причина в тому, що він був надзвичайно вимогливим до своїх досліджень і текстів (як на мене, то занадто вимогливим). І так ретельно і довго працював над своїми проектами, що відносно мало своїх здобутків оприлюднив у відомих виданнях, зокрема англomовних. Друга причина — універсальна, «ніхто не пророк у своїй вітчизні». А от Мелвін Кон (1928–2021), видатний американський соціолог, колишній президент Американської соціологічної асоціації, праці якого багато хто вважає класичними, вважав його великим соціологом (докл. див.: Паніотто, 2021). Він добре знав Валерія Хмелька, бо разом з ним працював у проекті «Соціальні структури і особистість» (див.: Хмелько, Оксамитна, 2017), який тривав 15 років. Коли я свого часу перекладав привітання Мелвіна Кона у зв'язку із 70-річчям Хмелька для нашого часопису, то вирішив уточнити, *що* Мелвін має на увазі, коли пише про Валерія «great». Я запитав — це справді означає великий соціолог, як Парсонс, Мертон, Лазарсфельд? І Мелвін уточнив, що так, великий, як Парсонс і Мертон, але не Лазарсфельд, якого він не вважає великим. Натомість Валерій справді є великим ученим, і Мелвін пояснює, чому він так вважає (докл. див. цитовану статтю).

Я вирішив деякою мірою відновити справедливість і написати про праці, які вважаю недооціненими.

1. Зміна домінувальних видів виробництва життя

Єдина макросоціологічна теорія, яка була створена в Україні, — це теорія Валерія Хмелька про зміну домінувальних видів виробництва (Хмелько, 1973). Ця праця була опублікована за 7 років до «Третьої хвилі» Елвіна Тофлера (Toffler, 1980) і з наукової, а не з публіцистичної точки зору є набагато більш ґрунтовною й цікавою — у Хмелька описано механізм зміни хвиль і прогнозується не тільки третя, а й четверта хвиля. Якби Україна не була на той час відірвана від світової соціологічної спільноти й Тофлер мав звичку розпочинати день із перегляду свіжого номеру «Вісника Київського університету», ім'я Хмелька було б уже у всіх підручниках із соціології, а не лише в українських.

Коли ми чуємо про виробництво чи виробничі відносини, то думаємо перш за все про якісь заводи чи підприємства і про виробництво предметів. Тут же поняття виробництва є більш широким, йдеться про відтворення суспільства, суспільного організму, про суспільне виробництво життя. Суспільство розглядається як система процесів виробництва і відтворення елементів і зв'язків суспільного організму: (1) носіїв соціальної життя — людей, (2) їхніх засобів життя — предметів, (3) їхніх взаємозв'язків — соціальних, суспільних відносин.

Виробництво людини як суспільна діяльність має дві основні форми:

1. Виробництво людини як біологічної істоти — охоплює народження, догляд за дітьми, хворими, людьми похилого віку, медичне обслуговування, фі-

зичну культуру тощо. Це також задоволення фізіологічних потреб, які в процесі соціалізації набувають соціального змісту.

2. Виробництво людини як особистості, соціальної істоти — охоплює навчання, виховання, просвіту, професійну освіту та задоволення соціально сформованих потреб особистості (крім процесів, що її руйнують).

Оскільки всі якості людини походять лише з природи або суспільства, то такий поділ виробництва людини є логічно вичерпним. Отже, сферу суспільного виробництва людини можна розглядати як двокомпонентну систему: виробництво людини (1) як живої істоти і (2) як особистості.

Далі Хмелько поділяє всі засоби життя на три групи залежно від того, як людина з ними поєднується — чи вони стають його частиною (наприклад, їжа) чи їх можна приєднати і від'єднати (одяг, житло тощо) чи вони відображаються у структурах мозку (інформація).

Більш детально:

Природні відносини між людиною та зовнішнім світом поділяються на три основні види:

1. Асиміляція — засвоєння речовин зовнішнього середовища (їжа, вода, повітря), що перетворюються на елементи тіла людини.

2. Ад'юнкція — тривале фізичне з'єднання з предметами (одяг, житло, інструменти), що забезпечує енергетичну взаємодію.

3. Рефлексія — відображення властивостей речей у психіці людини (інформаційне сприйняття: тексти, образи, мова тощо).

Ці три типи зв'язку утворюють відповідні три групи засобів до життя:

- Засоби асиміляції — їжа, вода, ліки.
- Засоби ад'юнкції — речі, знаряддя, інструменти.
- Засоби рефлексії — книги, фільми, картини, музика, цифрові носії.

Таким чином, суспільне виробництво теж поділяється на три сфери: харчове виробництво, речове (матеріальне) виробництво, інформаційне (знакове) виробництво.

Отже, існує 5 видів виробництва:

1. Виробництво людини як живої істоти (умовно, відтворення організму, *тіла*)

2. Виробництво *особистості*.

3. Харчове виробництво (виробництво *їжі*)

4. Матеріальне виробництво (*речі*)

5. Інформаційне виробництво (*інформація*, знаки)

Всі вони пов'язані між собою зв'язками: потоки продуктів одного виду виробництва надходять до інших як їхні засоби або ресурси. Водночас частина продуктів кожного виробництва залишається у ньому самому як власні ресурси (див. рис. 1).

Для характеристики макроструктури продуктивних сил суспільства особливо важливим є розподіл його головного ресурсу — **праці** — між різними видами виробництва. Цей розподіл ніколи не буває рівномірним. У кожній конкретній історичній системі суспільного виробництва зазвичай існує **структурна домінанта** — певний вид виробництва, який переважає над іншими.

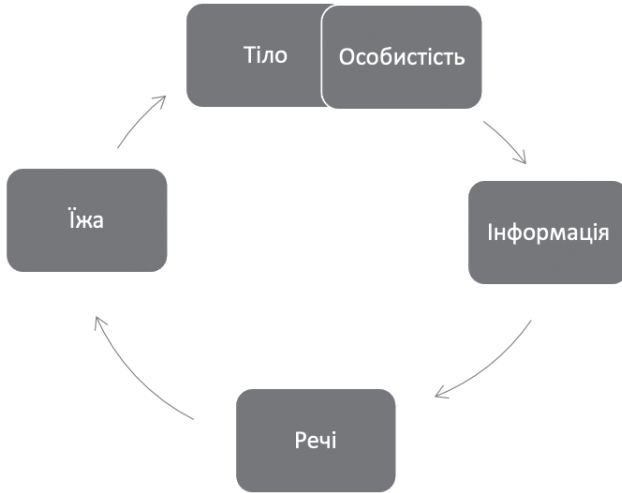
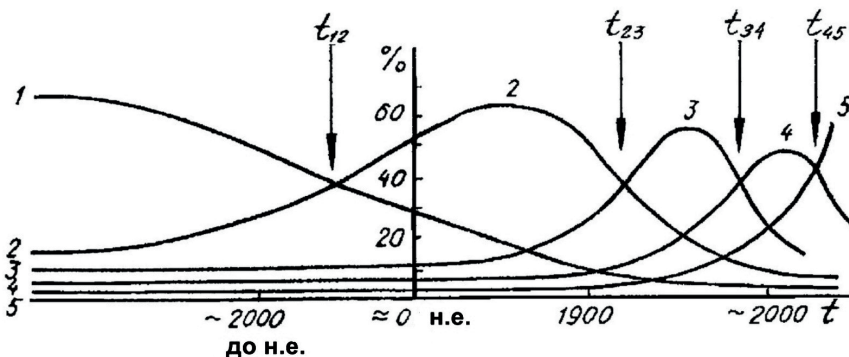

Рис. 1. П'ять видів виробництва

В. Хмелько розглядає зміну такої домінанти в історичному контексті — з точки зору її зв'язку з найбільшими **революціями у продуктивних силах**, коли кардинально змінювалося співвідношення між функціями людської праці та природних процесів у загальному процесі суспільного виробництва життя. Далі він використовує історичні та архівні джерела, дані переписів тощо й оцінює частки (у відсотках) кожної з виокремлених виробничих сфер у загальних витратах суспільної праці, а також їхні зміни впродовж історичного часу. Результати такої оцінки дають нам картину **структурної еволюції** видів виробництва, яка має яскраво виражений **хвилеподібний характер** (див. рис. 2 — графік зі статті Г. Повещенка та Ю. Чехового (Повещенко, Чеховий, 2001), які запропонували математичну модель процесів, що їх описує теорія Хмелька).

- 1 — первісна привласнювальна діяльність
- 2 — аграрне виробництво
- 3 — індустріальне виробництво
- 4 — інформаційне виробництво
- 5 — виробництво цілісної людини як творчої особистості
- $t_{12}, t_{23}, t_{34}, t_{45}$ — моменти зміни виробничих домінант (паритетні точки)

Рис. 2. Еволюція видів виробництва

Цей графік ілюструє зміну домінуючих типів виробництва в історії людства за моделлю В. Хмелька. Він наочно демонструє, як різні типи виробництва змінювали одне одного як провідні чинники розвитку суспільства. Розглянемо це більш детально.

Життя на Землі виникло й відтворювалося мільйони років без участі людини — через природне розмноження організмів. Давні люди починали з **первісної присвоювальної діяльності** — полювання та збирання, не змінюючи природу. Фактично, більшість часу люди присвячували виробництву людини як живої істоти, всі інші види виробництва були в зародковому стані. Далі з полювання та збирання виникли скотарство та землеробство, які підвищили ефективність виробництва людини як живої істоти, цим стали займатися дедалі більше людей, а кількість людей, які займалися полюванням та збиранням зменшувалася, відбулася аграрна революція, більшість людей перемістилися у сферу **аграрного виробництва**. Удосконалення методів аграрного виробництва було зумовлене винайденням плуга, тракторів, добрив, тобто виробництвом речей, індустріалізацією, і це суттєво підвищило ефективність аграрного виробництва (в розвинених країнах зараз цим займаються менше як 3–4% населення. Домінуючим стало виробництво речей, тобто **індустріальне виробництво**).

І тут Хмелько формулює дуже важливий принцип, який є основою його теорії:

Той чи інший вид виробництва має тенденцію розвиватися екстенсивно (тобто в перспективі ставати домінуючим) тоді й остільки, оскільки витрати праці в цьому виробництві починають давати такі продукти, використання яких призводить до переважної економії витрат праці в попередніх видах виробництва (особливо у домінуючому). **Наступною домінантою стає та сфера виробництва, екстенсивний розвиток якої в кінцевому підсумку найбільшою мірою сприяє інтенсифікації виробництва у сфері, що домінує наразі.**

Такими засобами домінуючого виробництва людини як організму є продукти харчування, домінуючого аграрного виробництва — його знаряддя, домінуючого індустріального — науково-технічна інформація. Оскільки ж основним процесом виробництва нової інформації є творче мислення людини, то найважливішими засобами цього виробництва виявляються вже внутрішні, «психологічні знаряддя праці» специфічні структури розвинутого людського мозку. Розвиток виробництва знакових систем веде до того, що з часом визначальною сферою суспільного розвитку стає виробництво особистості — як носія творчості, мислення та нової інформації. Відповідно, виробництвом засобів інформаційного виробництва виявляється виробництво знову самої людини, але вже не як організму, а як творчої мислячої особи. Людина ніби повертається до виробництва самої себе, але вже на новій основі та в новій якості.

Отже, динаміка домінант суспільного виробництва життя виглядає таким чином:

1. Виробництво людини як живої істоти, організму — первісна привласнювальна діяльність (мисливість і збирання)

АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ

2. Аграрне виробництво

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ

3. Індустріальне виробництво

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

4. Інформаційне виробництво

ЛЮДИНО-ТВОРЧА РЕВОЛЮЦІЯ

5. Виробництво цілісної людини як творчої особистості

Зв'язок із синергетикою та гіперциклами. Хмелько мислив міждисциплінарно: він поєднав соціологічну теорію з ідеями з біології та хімії. Його надихнули праці нобелівських лауреатів Манфреда Ейтена та Іллі Пригожина — зокрема, концепція **гіперциклу**, яка описує, як у біохімії з хаосу формуються стійкі й ефективні структури завдяки зворотним зв'язкам між процесами.

Гіперцикл — це система взаємопов'язаних процесів, у якій продукт кожного етапу каталізує або сприяє запуску наступного, а останній процес, своєю чергою, підтримує відтворення першого, утворюючи замкнений цикл. Хмелько виявив схожість цієї моделі із суспільством: наприклад, виробництво людини як організму забезпечує можливість виробництва речей, а речі, своєю чергою, дають змогу підвищити ефективність харчування, інформації та виховання. Ці аналогії дозволили створити **математичну модель суспільної самоорганізації**, близьку до моделей у синергетиці — науці про самоорганізовані системи (наприклад, клімат, ринки, біосфера). Це вдалося зробити канд. техн. наук Георгію Повещенку разом із док. техн. наук Юрієм Чеховим (див. вже цитовану працю).

Чому так вийшло, що ця праця Хмелька недооцінена й не увійшла, наскільки мені відомо, до світових підручників із макросоціології? Річ у тому, що Валерій Хмелько так і не оприлюднив її англійською мовою в якомусь з популярних американських журналів. Як то кажуть про інтернет: «якщо тебе немає в інтернеті, то ти не існуєш», так само це слушно для публікацій англійською мовою — якщо таких публікацій немає, то шансів увійти до світової науки дуже небагато. Причина відсутності такої публікації полягає в надзвичайній вимогливості до себе і ґрунтовності Валерія Хмелька. Він збирався підготувати таку статтю, але під час роботи в університеті Джонса Гопкінса познайомився з американським макросоціологом Кристофером Чейз-Даном¹. У процесі спілкування Валерій дійшов висновку, що має переформулювати свою теорію тією науковою мовою, яка більш звична для американських макросоціологів, що має використати такі поняття, які їм більш зрозумілі. Для цього після повернення зі США він підготував курс макросоціології, який став читати в Києво-Могилянській академії, й це допомогло опанувати американську макросоціологічну літературу. Він впритул наблизився до підготовки статті, але на тлі завантаженості різною поточною діяльністю не встиг її написати, бо несподівано захворів. Останні три роки свого життя він фактично не міг працювати.

До речі, наприкінці 1980-х хтось з американських соціологів приїздив до Києва, і я йому розповідав теорію Валерія Хмелька. Він був вражений і потім сказав:

¹ К. Чейз-Дан (C. Chase-Dunn) — американський соціолог, відомий своїми дослідженнями в галузі макросоціології та теорії світ-систем (див.: https://en.wikipedia.org/wiki/Christopher_Chase-Dunn?utm_source=chatgpt.com).

таку теорію можна було розробити тільки тут, у вас — вона потребує глибоких зосереджених роздумів. У нас це неможливо. У нас постійна метушня — конференції, семінари, поїздки, підготовка грантів, студенти, аспіранти, бюрократія, постійно потрібно готувати публікації. Серйозно подумати нема коли.

2. Комп'ютерна модель України

Комп'ютерне моделювання соціальних процесів стало і для мене головним напрямком діяльності. За пропозицією Валерія Хмелька ми створили групу для розроблення комп'ютерної моделі суспільства, куди крім нас залучилися філософ Роман Ленчовський і програміст Леонід Фінкель. Звісно, Валерій Хмелько став неформальним лідером нашої групи, а його теорію було покладено в основу розроблюваної моделі. У 1987 році мені вдалося створити у Відділенні соціології Інституту філософії АН УРСР сектор моделювання соціальних процесів, але не вдалося взяти до відділу членів нашої неформальної групи, група продовжувала працювати неформально. Відділення соціології 1990 року було перетворено на Інститут соціології НАН України, а у 1991-му сектор моделювання закрили з міркувань дуже далеких від наукових. Ми з Хмельком (знов-таки з його ініціативи) створили Київський міжнародний інститут соціології, який мав проводити ці дослідження і в якому нашої групі нарешті вдалося зібратися. Ми намагалися спочатку створити модель СРСР, а потім, після утворення незалежної України, модель України. В чому була ідея цієї моделі?

В.Хмелько з В.Паніотто, 2008 рік

В.Хмелько з М.Коном, 2010 рік

У точних науках усі рішення базуються на математичних чи комп'ютерних моделях, що дає змогу прогнозувати наслідки тих чи інших дій з високим рівнем точності. Натомість у сфері соціальних систем більшість рішень ухвалюють інтуїтивно, без належного моделювання складних соціальних процесів. Навіть в управлінні державою в найкращому разі враховують результати економічних моделей, які дають лише обмежене уявлення — переважно про еконо-

мічні, а не соціальні аспекти. Таким чином, суспільно важливі рішення часто ухвалюють фактично наосліп, без попереднього програвання їхніх можливих наслідків на емпірично обґрунтованих соціальних моделях. Будь яка модель обмежена, ми довго обговорювали, які обмеження мають бути в нашій моделі, що є головним. Одним із найбільш дискусійних показників був інтегральний рівень щастя населення. Цей показник є дуже важливим — його іноді розглядають як альтернативу ВВП чи індексу людського розвитку, його щороку розраховує ООН у рамках World Happiness Report (див.: <https://worldhappiness.report>). До речі, Микола Амосов ще в 1960-х роках розглядав рівень щастя як головний показник ефективності суспільства у своїх теоретичних моделях соціального устрою, зокрема у книзі «Алгоритмы разума. Моделирование психики и поведения человека» (див.: Амосов, 1965; Паніотто, 2014).

І все ж ми обрали інший показник як головний вихідний параметр нашої моделі. Нашою метою було створити модель суспільства, яка дала би змогу прогнозувати, яке місце в структурі цінностей людей займають гуманістичні цінності (доброта, чуйність, емпатія).

Ішлося про те, що коли в суспільстві є високий рівень згуртованості, добро-го ставлення один до одного, взаємоповага, високий рівень довіри, то навіть за складних умов і не дуже високого ВВП людина буде відчувати щастя, свою значущість для інших людей, відчувати сенс життя. Звісно, для цього потрібен певний мінімальний рівень матеріального забезпечення — гуманізм навряд чи формується в чергах за дефіцитним товаром. Але лише зростання ВВП не є достатнім: так, у США з 1985 до 2005 року реальний дохід населення зріс майже вдвічі, а рівень щастя залишився незмінним (Layard, 2005).

Утім, гуманізм, довіра і ВВП тісно пов'язані: економічні дослідження показують, що суспільства з високим рівнем довіри між людьми і до соціальних інститутів мають і вищий ВВП. Коефіцієнт кореляції між рівнем довіри та економічним розвитком є стабільно високим (Romanenko, Muliarchuk, 2020), що підтверджується багатьма міжнародними дослідженнями.

На рисунку 3 наведено орієнтовну структуру моделі України. Взагалі-то цю схему ми не обговорювали, вона ніде не була зафіксована, ми обговорювали та створювали окремі моделі, а також складові частини загальної картини. Тому ця схема — це мої уявлення про загальну схему, яку ми неявно мали на увазі, коли обговорювали окремі підсистеми моделі.

Основою й початковою точкою є модель зміни домінуючих видів виробництва життя за Валерієм Хмельком, яку розробили на основі його теорії Георгій Повещенко та Юрій Чеховий. Ця модель прогнозує, скільки людей будуть зайняті в кожному з 5 видів виробництва життя, тобто у виробництві людини як організму, у виробництві їжі, виробництві речей, інформації та людини як особистості. Тобто модель показує макроструктуру зайнятості. Валерій Хмелько і сам, і з допомогою аспірантів та помічників з використанням даних статистики, історичних та архівних джерел і результатів переписів оцінював частки (у відсотках) кожної з виділених виробничих сфер у загальних витратах суспільної праці, а також їхні зміни впродовж історичного часу.

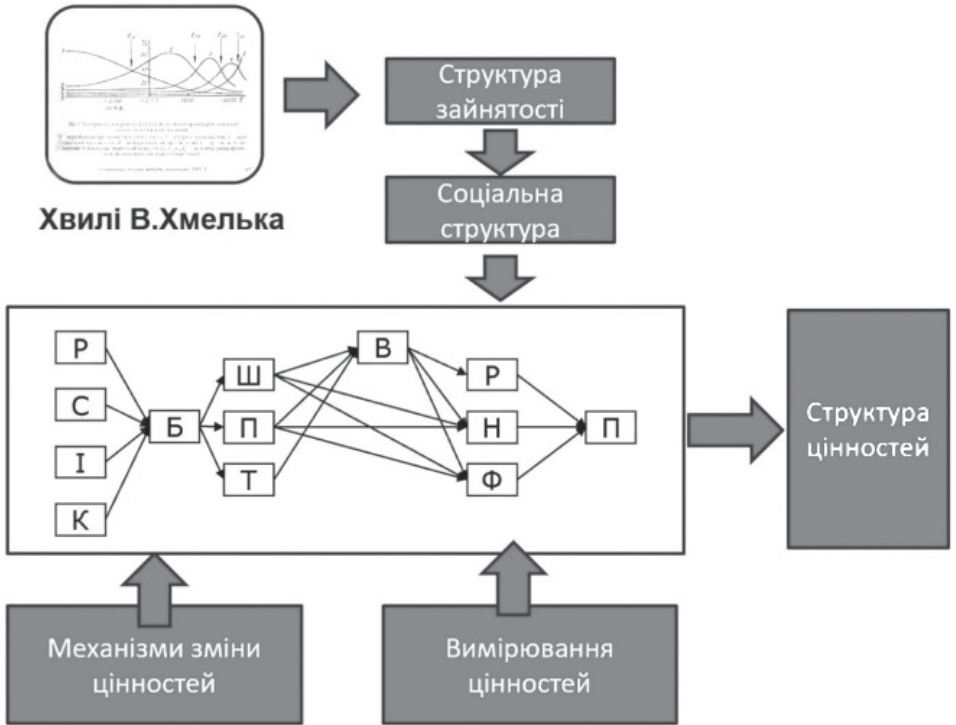

Рис. 3. Структура моделі України

Далі мала працювати модель, покликана переводити макроструктуру зайнятості загалом у таку структуру зайнятості, яку використовують державні інституції й за якою ведеться статистика.

Структура зайнятості, своєю чергою, пов'язана із соціальною структурою і значною мірою визначає те, якою є соціальна структура суспільства. Навіть радянська традиція опису соціальної структури пов'язана зі структурою зайнятості — робітничий клас (індустріальне виробництво, виробництво речей), колгоспне селянство (аграрне виробництво), інтелігенція та службовці (виробництво інформації). Більш детальний зв'язок соціальної структури зі структурою зайнятості та соціальної структури з характеристиками особистості ми вивчали впродовж майже 15 років у вже згаданому проекті «Соціальні структури і особистість» під керівництвом Мелвіна Кона; дослідження проводилися в Україні, Польщі, США, Японії та Китаї (див.: Хмелько, Оксамитна, 2017).

Наступний блок (він у центрі графіка) — це модель відтворення соціальної структури та впливу соціальної структури на особистість, на її цінності. Модель розробляв я з Леонідом Фінкелем, і спочатку ми зробили прототип такої моделі не для України, а для Києва (коефіцієнти моделі розраховувалися на даних опитування населення Києва (Паниотто, Закревская, Черноволенко и др., 1989: сс. 147–165). Прогнозуванню впливу соціальної структури на особистість

була також присвячена дисертація мого аспіранта Сергія Налескіна¹. Ідея полягала в тому, що модель імітує біографії людей, перехід від однієї до іншої соціальної групи. Людина народжується в одному із соціальних типів сім'ї, наприклад у сім'ї людей з вищою освітою, зайнятих у сфері інформаційного виробництва (на графіку Р, С, І, К — умовні назви сімей робітників, службовців, інтелігенції, колгоспників); вихідці з таких сімей з тією чи іншою ймовірністю йдуть до того чи іншого типу навчальних місць (Школа, ПТУ, Технікум), а потім до того чи іншого типу робочих місць. Іноді згодом переходять з одного типу робочих місць до іншого. Коефіцієнти для моделі були отримані в результаті дослідження, репрезентативного для дорослого населення Києва. Модель давала змогу прогнозувати, скільки людей потрапить у ту чи іншу соціальну групу через рік, два, три і т.д.

Наше дослідження фіксувало соціальну структуру на даний момент, модель допомагала прогнозувати цю структуру на 10–15 чи 20 років. Вивчаючи зв'язок соціальної структури з особистістю, з цінностями, ми могли програвати різні варіанти зміни цінностей залежно від вхідних змінних, тих чи інших управлінських рішень. Я особисто (крім участі в дослідженні впливу соціальної структури на особистість разом з Мелвіном Коном і Валерієм Хмельком) вивчав також механізми впливу структури міжособистісних соціальних стосунків на формування цінностей. А Валерій Хмелько розробляв методику вимірювання цінностей.

Цю методику КМІС використовував і використовує багато років і безвідносно до моделі, тому розглянемо її окремо.

3. Методика вимірювання життєвих цінностей

У більшості відомих методик вимірювання життєвих цінностей респондентам пропонують самостійно оцінити важливість тих чи інших цінностей. Це передбачає, що людина усвідомлює свої ціннісні орієнтації та може їх об'єктивно оцінити. Наприклад, у методиці Шварца респондентам пропонують оцінити важливість певних цінностей як керівних принципів у житті, використовуючи 8-бальну шкалу, де 0 означає, що цінність суперечить життєвим установкам респондента, а 8 — що вона має найвищу особисту важливість (Schwartz, 2025). У методиці Інглгарта, використовувану в рамках Світового дослідження цінностей (World Values Survey), респондентам пропонують оцінити, наскільки важливими для них є певні сфери життя. Зокрема, пропонується оцінити за шкалою від «дуже важливо» до «зовсім не важливо» різні цінності та переконання, такі як релігія, сімейні зв'язки, авторитет, національна гордість, а також ставлення до таких питань, як розлучення, аборти, евтаназія та самогубство. Ці оцінки використовують для побудови культурної мапи світу, що відображає домінування традиційних або секулярно-раціональних цінностей у різних країнах (Inglehart, Welzel, 2025).

¹ С.Л. Налескин. *Имитационное моделирование воспроизводства ценностных ориентаций (на материалах социологических исследований населения г. Киева)* (защитил в 1989 году).

Однак, як зазначає соціальний психолог Тамотсу Шибутані, через дію соціально-психологічних захисних механізмів існують обмеження в здатності людей усвідомлювати та об'єктивно оцінювати свої власні цінності (Shibutani, 1961). Він підкреслює, що особистість часто не усвідомлює справжні мотиви своїх дій, оскільки вони можуть суперечити соціальним нормам або внутрішнім уявленням про себе. Це ускладнює використання самозвітних методик для точного вимірювання життєвих цінностей. Таким чином, хоча методики Шварца та Інґлгарта широко застосовують для дослідження цінностей, їхня ефективність може бути обмеженою через неспроможність респондентів повністю усвідомити та об'єктивно оцінити свої власні цінності. Це свідчить про необхідність розроблення альтернативних підходів, які враховують ці обмеження.

Валерій Хмелько у своїй методиці вимірювання життєвих цінностей спирається на уявлення про те, що ціннісні орієнтації мають три складові: когнітивну, емоційну (афективну) та поведінкову. Він використовує класичну трикомпонентну модель ставлення (АВС-модель), широко використовувану в соціальній психології. Згідно з цією моделлю, ставлення до об'єкта або явища формується на основі трьох компонентів (McLeod, 2023):

А. Когнітивний компонент: включає переконання, думки та знання про об'єкт.

В. Афективний компонент: відображає емоційні реакції або почуття щодо об'єкта.

С. Поведінковий компонент: пов'язаний з намірами або фактичними діями стосовно об'єкта.

Методика, розроблена Валерієм Хмельком, викладена в його докторській дисертації та книзі «Социальная направленность личности» (Хмелько, 1988). Книжка написана за умов радянської цензури, й тому багато часу автору доводиться захищати свою концепцію посиланнями на класиків марксизму-ленінізму і необхідністю партійної роботи, але частина суто методична написана дуже сучасно з використанням різноманітного математичного апарату й навіть аналогій із фізики.

З усіх видів ціннісних орієнтацій головними В. Хмелько вважає життєві цінності й розглядає вимірювання саме життєвих цінностей, але методика може бути модифікована й на інші цінності. Оцінку того, що є для людини важливим з переліку цінностей або наскільки важлива кожна з них, застосовувана в інших методиках, Хмелько розглядає лише як вимір когнітивної складової ціннісної орієнтації.

Головна ідея Валерія Хмелька така. Для вимірювання емоційної складової він пропонує оцінювати задоволеність різними аспектами життя та визначати, наскільки задоволеність цими аспектами впливає на загальну задоволеність життям. Як зазначає автор емоційна значущість того чи іншого аспекту життєвої ситуації тим вища, чим сильніше ступінь задоволеності саме цим аспектом впливає на загальну задоволеність життям у цілому (Хмелько, 1988: сс. 177).

Іншими словами, емоційна значущість виявляється через вплив конкретної життєвої сфери на загальне відчуття задоволеності життям. На відміну від самооцінки важливості тієї чи іншої цінності для людини, яка може не бути ва-

лідною через механізми психологічного захисту, задоволеність — це саме той показник, у якому самооцінка має найбільшу валідність. Це вже те, що я доводив у своїй докторській дисертації та книжці «Качество социологической информации» (Паніотто, 1986) (не буду на цьому спинятися, бо йдеться не про мої ідеї, а про ідеї Валерія, але ми дуже тісно взаємодіяли та спілкувалися мало не на щоденних засадах).

Валерій розробив конкретні показники для вимірювання значущості тієї чи іншої цінності, методи оцінювання значимості різниць цінностей, методи подання даних. *Показником значущості певного аспекту життя як цінності є коефіцієнт парної регресії, який показує, наскільки змінюється загальна задоволеність життям при зростанні задоволеності певною стороною життя на одну одиницю.*

У зазначеній книжці В. Хмелько аналізує результати проведеного у 1976 році опитування робітників заводу «Азовсталь» (м. Жданов, зараз Маріуполь). Він показує, що дві групи робітників, які відрізняються за характером і змістом праці, не відрізняються за когнітивними аспектами цінностей (тобто методики самооцінки цінностей не показали б різниці), але відрізняються за емоційною складовою цих цінностей. Більш змістовна праця на сучасному обладнанні призводить до зміни у цінностях робітників.

У КМІСі цю методику регулярно використовують у національних опитуваннях. Іноді як загальний показник ми застосовуємо не задоволеність життям, а рівень щастя респондента і розраховуємо показники парної регресії, що показують, яким є внесок тих чи інших аспектів задоволеності життям у рівень щастя опитаних. В таблиці 1 приклад такого дослідження.

Ми бачимо, що перше місце в структурі орієнтацій займає особисте (інтимне) життя, потім добробут, локус контролю, можливість самоорганізації, ступінь незалежності, сім'я.

Таблиця 1

**Зв'язок між задоволеністю різними аспектами життя
і рівнем щастя респондентів (травень 2017)**

Наскільки Вас задовольняють такі аспекти Вашого життя?	Коефіцієнт регресії β^*
Ваше особисте (інтимне) життя	0,327
Рівень Вашої матеріальної забезпеченості	0,288
Наявна можливість впливати на те, що відбувається з Вами	0,274
Можливість реалізувати свої здібності	0,267
Наявна можливість бути незалежним(-ою)	0,257
Ваша сім'я (всі, кого Ви відносите до своєї сім'ї)	0,246
Ступінь упевненості в завтрашньому дні	0,243
ДЛЯ ТИХ, ХТО ПРАЦЮЄ: Ваша робота	0,234

Наскільки Вас задовольняють такі аспекти Вашого життя?	Коефіцієнт регресії β^*
Наявна можливість участі у громадському житті	0,226
Ставлення до Вас навколишніх людей	0,205
Ваші знання, досвід, уміння	0,190
Ваша поведінка стосовно навколишніх людей	0,188
ДЛЯ ТИХ, У КОГО Є ДІТИ: Поведінка Ваших дітей, розвиток їхніх особистих якостей	0,182
Ваші житлові умови?	0,170
Забезпечення безпеки України?	0,131
Економічне становище в Україні	0,114
Стан природного середовища у місті, селищі, селі	0,045

4. Універсальний показник соціальної ефективності

Що таке гроші? Універсальний загальний еквівалент вартості будь-яких товарів і послуг. У сфері економіки будь що вимірюється у грошах і перераховується у гроші, це універсальний показник для економічних процесів. В. Хмелько запропонував щось аналогічне для соціальної сфери — деякий універсальний показник для оцінювання соціальних процесів.

З чого все почалося? Особливостями функціонування радянського суспільства були постійний дефіцит, корупція, низька дисципліна, відсутність зацікавленості у результатах праці тощо. Інші соціалістичні країни теж мали великі труднощі в досягненні економічного зростання, індивідуальної свободи та соціальної рівності. Директор Київського інституту кібернетики АН УРСР академік В. Глушков запропонував певну модифікацію соціалізму. Оскільки планова економіка не має такого автоматичного регулятора попиту та пропозицій, як ринок, виробництво не встигає за зміною попиту, бо ця інформація занадто повільно доходить до планових органів, до того ж її занадто багато, тож планові органи не встигають її вчасно опрацювати. Глушков вважав, що треба всюди запровадити автоматизовані системи управління (АСУ), які б автоматично збирали інформацію й передавали до центру, а там великі комп'ютери швидко обробляли її. І тоді, на його думку, соціалістична система не мала б таких критичних недоліків і була б ефективнішою, ніж капіталізм. Керівництво Радянського Союзу вирішило провести експеримент в Україні й побудувати на початку 1980-х років те, що пропонує Глушков, — Республіканську автоматизовану систему управління (РАСУ), яка об'єднує АСУ міністерств, а ті — АСУ підприємств. Головна ідея полягала в побудові інтегрованої АСУ: локальні обчислювальні центри, з'єднані в мережу (рівень республіканського Держплану), повинні забезпечувати збирання й обробку даних та обмін ними в режимі реального часу.

У разі успіху створювалася б ОГАС (Общегосударственная автоматизированная система) для обліку та обробки інформації. В рамках створення РАСУ проводилися оцінка соціальної ефективності різних галузей і міністерств.

Хоча Валерій Хмелько і я працювали в різних організаціях, так вийшло, що нам доручили оцінювати соціальну ефективність системи охорони здоров'я — він був головним виконавцем, а я йому допомагав. Виявилася дивна річ — ефективність системи охорони здоров'я визначалась суто економічними показниками. Грубо кажучи, це виглядало так. Розраховували, скільки робочих днів втрачає Україна через хвороби робітників. Далі цю кількість помножували на вартість продукції кожного робітника на день. Так ми отримували виражені у грошах фінансові втрати через хвороби. Припустімо, що збільшення витрат на систему охорони здоров'я (позначим це через a) призводить до того, що люди менше хворіють на b днів, а вартість продукції і послуг за 1 день нехай буде c .

Тоді ефективність системи охорони здоров'я E дорівнює $c \times b/a$ поділена на a :

$$E = c \times b/a$$

Це, фактично, економічна ефективність за рахунок соціальних чинників, зокрема за рахунок покращення здоров'я. Але ж здоров'я людини є цінним саме по собі, а не тільки тому, що хвора людина не працює! Якщо спиратися на таку систему оцінювання ефективності охорони здоров'я, то пенсіонерів взагалі не варто лікувати, це тільки збільшує витрати і не збільшує кількість робочих днів, тобто знижує ефективність системи охорони здоров'я. Цікаво також, що план довгострокового розвитку системи охорони здоров'я передбачав постійне збільшення кількості місць у лікарнях на наступні 15 років (тобто планувалося, що люди будуть хворіти дедалі більше).

Основна ідея Валерія Хмелька полягала в тому, що покращення соціальної ситуації має бути виражено не у грошах, а в соціальних показниках. Не треба поплутувати мету і засіб, життя та здоров'я людини є самоцінними показниками, це наша кінцева мета, а не засіб підвищення ВВП. Тому Хмелько запропонував вважати *головним показником соціальної ефективності системи охорони здоров'я тривалість повноцінного життя, яке приносить людині задоволення*. Якщо життя неповноцінне (за ґратами) чи людина хворіє чи бідна і життя не приносить задоволення, то береться не рік, а час життя з певним коефіцієнтом. Ми обговорювали різні способи обчислення цих коефіцієнтів. Наприклад, статистика самогубств людей з тими чи іншими видами хвороб. Оцінювання задоволеності життям чи рівня щастя серед здорових людей, з одного боку, і тих чи інших типів хворих людей — з іншого, і розрахунок коефіцієнтів зниження рівня задоволеності через хворобу. Або ж опитування людей, хворих на ту чи іншу хворобу — «Уявіть собі, що Ви будете жити ще рік в такому ж стані, як зараз, і тільки потім станете здоровим. Але є можливість жити менше, але стати здоровим раніше (наприклад, провести частину цього часу під наркозом). Яку частину життя Ви віддали б, щоб жити здоровим? Ніяку, 1 місяць, 2 місяці...». Якщо місяць, то рік хворого життя прирівнюється до 11 місяців здорового життя, тобто коефіцієнт $11/12 = 0.9$. Тоді соціальна ефективність є співвідношенням соціального результату (тривалість повноцінного життя в роках) і соціальних

витрат (не тільки витрачених грошей, а й витраченого часу, зростання соціальної нерівності тощо)¹.

У чому перевага цього підходу? Тривалість життя є надзвичайно чутливим індикатором стану суспільства і може швидко змінюватися під впливом соціально-економічних негараздів, таких як безробіття чи бідність. Наприклад, дослідження в США показують, що зменшення безробіття на 1% у середньому подовжує очікувану тривалість життя на 72 дні, а підвищення рівня доходу домогосподарства на \$23 щомісяця — на 16 днів. Це означає, що навіть незначні економічні зміни здатні вплинути на загальний рівень здоров'я та довголіття населення (Chetty et al., 2016; Pickett, Wilkinson, 2015). Водночас бідність окремих груп населення корелює зі зменшенням тривалості життя на десятки років. У США, наприклад, дорослі з нижчим рівнем освіти та доходу живуть у середньому на 8–11 років менше, ніж представники вищого соціально-економічного статусу. Врахування ж не просто тривалості, а ще й якості життя, робить цей показник ще більш чутливим і важливим.

Міжнародні організації та уряди окремих країн вже давно шукають кращі показники, ніж рівень ВВП, для оцінювання якості життя, яке надають своїм громадянам ті чи інші країни.

Найвідомішим є Індекс людського розвитку, який теж застосовує параметр «тривалість життя». Індекс людського розвитку (ІЛР, англ. *Human Development Index*, HDI) — це інтегральний показник, розроблений Програмою розвитку ООН (UNDP) й використовуваний для оцінювання рівня соціально-економічного розвитку країн. ІЛР враховує три головні складові: 1) очікувану тривалість життя при народженні (яка відображає рівень здоров'я та довголіття), 2) рівень освіти (середню та очікувану тривалість навчання), 3) рівень життя, виражений через валовий національний дохід (ВНД) на душу населення з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС). У подальшому до ІЛР було додано розширені показники: Індекс людського розвитку з урахуванням нерівності (ІЛРН), Індекс гендерної нерівності (ІГН) та Індекс багатомірної бідності (ІББ), які дають змогу точніше оцінити соціальні аспекти добробуту (Human Development Report 2023/24). Станом на 2019 рік, згідно з доповіддю Програми розвитку ООН, Індекс людського розвитку (ІЛР) становив 0,947 для Німеччини, 0,926 для США, 0,824 для Росії та 0,779 для України. Що можна тут сказати? Чи це велика різниця між Німеччиною і США, США і Росією та Росією і Україною? Індекс не є інтуїтивно очевидним і його важко трактувати.

Станом на той же 2019 рік середня очікувана тривалість життя при народженні становила приблизно 81,3 року в Німеччині, 78,9 року у США, 73,1 року в Росії та 72,0 року в Україні.

Ці дані більш очевидні та зрозумілі: Німеччина випереджає США приблизно на два роки, Росію — на 8, Україну — на 9 років, США випереджає Росію на 6 років, а Росія Україну — на один рік. Але на відміну від ІЛР не враховується якість життя. В разі урахування якості життя за пропозицією В. Хмелька показ-

¹ Маю сказати, що я не зміг знайти цей звіт і не пам'ятаю методичної реалізації цієї ідеї — тільки саму ідею. Те, що пишу, — просто умовні приклади методології для пояснення ідеї.

ник тривалості повноцінного життя давав би приблизно те саме, що й ІЛР, але більш наочно.

5. Лінгво-етнічні групи

У невеликому розділі неможливо описати всі ідеї Валерія Хмелька, тому я згадаю лише ще один фокус його діяльності й дам посилання на праці. Один із напрямків досліджень В. Хмелька був присвячений динаміці та регіональним особливостям поширеності вибору української чи російської мови під час спілкування з інтерв'юерами серед респондентів із різною етнічною самоідентифікацією — українців, росіян та українсько-російських біетнорів. У межах цих досліджень вивчалась залежність параметрів лінгво-етнічної структури від характеристик українсько-російської біетнічності, підкреслювалась важливість урахування біетнічної самоідентифікації для розуміння мовної поведінки населення.

Для цього у КМІСі було розроблено два унікальні інструменти дослідження. Перший був розроблений Валерієм Хмельком з моєю участю. Ми намагалися мінімізувати вплив мови інтерв'юера на респондента і таким чином дізнаватися про найбільш зручну для опитуваного мову без тиску на нього. Користуючись схожістю мов інтерв'юер повинен привітатися («добрий день» або «добрий вечір») так, щоб респонденту не було зрозуміло, якою мовою говорить інтерв'юер, і залежно від відповіді інтерв'юер продовжує розмову російською або українською мовою (див. табл. 2). Потім при польовому контролі контролер перевіряє, чи говорив інтерв'юер тою мовою, яка є зручнішою для респондента.

Таблиця 2

Блок анкети для визначення мови, якою респонденту зручніше відповідати на запитання анкети

ШАНОВНИЙ ІНТЕРВ'ЮЕРЕ!
ЩОБ З'ЯСУВАТИ, ЯКОЮ МОВОЮ РЕСПОНДЕНТОВІ ЗРУЧНІШЕ
З ВАМИ РОЗМОВЛЯТИ, ПРИВІТАЙТЕСЯ З НИМ,
НЕ АКЦЕНТУЮЧИ МОВИ ВІТАННЯ.
Добрий д[е]нь (в[е]ч[і]р)
ЯКЩО НА ВАШЕ ПРИВІТАННЯ РЕСПОНДЕНТ ВІДПОВІДАЄ...

...УКРАЇНСЬКОЮ, ЗАПИТАЙТЕ:	...РОСІЙСЬКОЮ, ЗАПИТАЙТЕ:
А) Скажіть, будь ласка, Вам зручніше розмовляти українською мовою чи, можливо, Вам зручно розмовляти російською мовою?	Б) Скажіть, будь ласка, Вам легше розмовляти на російській мові чи, можливо, Вам легше розмовляти на українській мові?
Українською. 1	ПОЗНАЧТЕ ВІДПОВІДЬ І ПРОВЕДІТЬ ІНТЕРВ'Ю УКРАЇНСЬКОЮ
Російською. 2	ВІЗЬМІТЬ РОСІЙСЬКОМОВНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК, ПОЗНАЧТЕ ТАМ ОТРИМАНУ ВІДПОВІДЬ І ПРОВЕДІТЬ ІНТЕРВ'Ю РОСІЙСЬКОЮ

Другий інструмент — запитання для вивчення біетнічності — запропонував науковий співробітник КМІСу і наш спільний з Валерієм друг Роман Ленчовський, про якого я вже згадував у розповіді про групу моделювання суспільства. Вивчення біетнічності є важливим, оскільки допомагає точніше відобразити складну й багатогранну лінгво-етнічну структуру українського суспільства. На відміну від переписів населення, де респондент зазвичай має обрати лише одну етнічну належність, соціологічні дослідження можуть фіксувати біетнічну самоідентифікацію — тобто визнання одночасної належності до двох етнічних спільнот. Такий підхід дає змогу виявити реальні ідентифікаційні практики, характерні для багатьох громадян, зокрема в регіонах зі змішаним етнокультурним середовищем, і краще зрозуміти, як ці ідентичності впливають на мовну поведінку та соціальні орієнтації. Спочатку задавалося звичайне запитання:

А1. Ким Ви вважаєте себе за національністю?

Українець	1	болгарин	7
Росіянин	2	угорець	8
І УКРАЇНЕЦЬ, І РОСІЯНИН (ЯКЩО РЕСПОНДЕНТ САМ ТАК ВИЗНАЧАЄ)	3	румун	9
білорус	4	поляк	10
молдаванин	5	єврей	11
кримський татарин	6	інші	12
		ВС	13

→ А3

Після цього тим, хто вказав, що він українець чи росіянин або і те, і те, задавали друге запитання:

А2. Я прошу Вас відповісти ще на одне запитання стосовно національної належності, щоб записати її якомога точніше. Це пов'язано з тим, що деякі люди вважають себе належними одночасно до кількох національностей. Подивіться, будь ласка, на цю картку і скажіть, яке з цих суджень більш, ніж інші, відповідає Вашій думці про себе:

Я вважаю себе

Тільки українцем (-кою)	1
І українцем (-кою), і росіянином (-кою), але більше українцем (-кою)	2
Однаковою мірою і українцем (-кою), і росіянином (-кою)	3
І росіянином (-кою), і українцем (-кою), але більше росіянином (-кою)	4
Тільки росіянином (-кою)	5
ІНША ВІДПОВІДЬ	6

Валерій Хмелько, 2013 рік

КМІС провів багато опитувань із цими запитаннями та накопичив десятки й сотні тисяч анкет, які потому аналізували В. Хмелько та співробітник кафедри соціології НаУКМА Олег Іванов (див.: Ленчовський, 2016; Хмелько, 2004; Хмелько, s.a.; Іванов, 2017; Ivanov, 2015).

Озираючись назад, я дедалі більше переконуюся, що багато ідей Валерія Хмелька випереджали свій час. Вони не стали частиною світового канону, передусім через відірваність радянської науки від світової, ідеологічні обмеження та брак доступу до міжнародних академічних комунікацій. Саме тому сьогодні важливо не лише згадувати ці ідеї, а й повертати їх у науковий обіг, переосмислювати та розвивати. Водночас не менш важливим є належне подання їх та інтеграція у світову соціологічну науку, де вони цілком можуть посісти місце серед значущих теоретичних досягнень. Це, можливо, і є найкращим способом віддати належне його внеску.

Джерела

Амосов, Н. (1965). *Алгоритмы разума. Моделирование психики и поведения человека*. Киев: Наукова думка.

Іванов, О.В. (2017). Зміни у геополітичних орієнтаціях населення України. У: *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (розд. 3.5, сс. 130–149). Київ: НаУКМА; Інститут соціології НАН України.

Ленчовський, Р.І. (2016). Біетнори — це «резервна армія» для кожної з етнонаціональних складових. *Національна безпека і оборона*, 3–4, 124–125.

Паниотто, В.И., Закревская, Л.А., Черноволенко, А.В. и др. (1989). *Опыт моделирования социальных процессов: Вопросы методологии и методики построения моделей* / Под ред.: В.И. Паниотто. Киев: Наукова думка.

Паниотто, В. (2014). Амосов і моделювання соціальних процесів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 199–206.

Паниотто, В. (2021). Валерій Хмелько в моєму житті та житті моїх колег. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 172–189.

Паниотто, В.И. (1986). *Качество социологической информации: методы, оценки и процедуры обеспечения*. Киев: Наукова думка. Взято з: <https://www.kiis.com.ua/materials/books/paniotto-Kachestvo-soc-informacii.pdf>

Повещенко, Г., Чеховий, Ю. (2001). Математична модель структурної еволюції суспільних продуктивних сил. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 41–60.

Хмелько, В.Е. (1988). *Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методики социологических исследований*. Киев: Политиздат Украины. Взято з: https://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/07_snl.pdf

Хмелько, В.Є. (1973). Виробничі відносини і суспільне виробництво життя. *Вісник Київського університету. Серія: Філософія*, 7, 44–50.

Хмелько, В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32.

Хмелько, В.Є. (s.a.). *Лінгво-етнічна структура України: тенденції змін за роки незалежності*. Лекція. Взято з: <https://www.youtube.com/watch?v=uWjrRklVadk>

Хмелько, Є.М. (ред.), Оксамитна, С.М. (ред.). (2017). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників* / Пер. з англ.; вид. 3-ге, допов., електронне, відкритого доступу. Київ: Міжнародний інститут соціології. Взято з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11960>

Bjornskov, C. (2021). Social Trust and Patterns of Growth. *Southern Economic Journal*, 87, 4, 1209–1233. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/soej.12590>

Chetty, R. et al. (2016). The Association Between Income and Life Expectancy in the United States, 2001–2014. *JAMA*, 315(16), 1750–1766. <https://doi.org/10.1001/jama.2016.4226>

Inglehart, R., Welzel, C. (2025). *World Values Survey*. Retrieved from: <https://www.worldvaluessurvey.org>

Ivanov, O. (2015). Social Background of the Military Conflict in Ukraine: Regional Cleavages and Geopolitical Orientations. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 2(1), 52–73. Retrieved from: <https://journals.macewan.ca/shcs/article/view/635>

Layard, R. (2005). *Happiness: Lessons from a New Science*. London: Penguin Books.

McLeod, S. (2023). Attitudes and Behavior – The ABC Model. *Simply Psychology*. Retrieved from: <https://www.simplypsychology.org/attitudes.html>

Pickett, K.E., Wilkinson, R.G. (2015). Income Inequality and Health: A Causal Review. *Social Science & Medicine*, 128, 316–326. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.12.031>

Romanenko, O., Muliarchuk, A. (2005). The Ability of Trust to Influence GDP per Capita. *Problems and Perspectives in Management*, 18(3), 437–448. Retrieved from: <https://www.businessperspectives.org/index.php/journals/problems-and-perspectives-in-management/issue-340/the-ability-of-trust-to-influence-gdp-per-capita>

Schwartz, Sh.H. (2015). *The Short Schwartz's Value Survey (SSVS)*. Retrieved from: <https://www.framevoicereport.org/media/1093/the-short-schwartzs-value-survey.pdf>

Shibutani, T. (1961). *Social Psychology*. New York: Prentice-Hall.

Toffler, A. (1980). *The Third Wave*. New York: William Morrow and Company.

United Nations Development Programme (UNDP). (2025). *Human Development Report 2023/24*. Retrieved from: <https://hdr.undp.org>

Отримано 15.04.2026

Прийнято до друку після рецензування 20.04.2026

Опубліковано 08.06.2026

References

Amosov, N. (1965). *Algorithms of the Mind. Modeling of the Human Psyche and Behavior*. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [=Амосов 1965].

Bjørnskov, C. (2021). Social Trust and Patterns of Growth. *Southern Economic Journal*, 87, 4, 1209–1233. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/soej.12590>

Chetty, R. et al. (2016). The association between income and life expectancy in the United States, 2001–2014. *JAMA*, 315(16), 1750–1766. <https://doi.org/10.1001/jama.2016.4226>

Inglehart, R., Welzel, C. (2025). *World Values Survey*. Retrieved from: <https://www.worldvaluessurvey.org>

Ivanov, O. (2015). Social background of the military conflict in Ukraine: Regional cleavages and geopolitical orientations. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 2(1), 52–73. Retrieved from: <https://journals.macewan.ca/shcs/article/view/635>

Ivanov, O.V. (2017). Changes in the geopolitical orientations of the population of Ukraine. [In Ukrainian]. In: *The State of Singularity: Social Structures, Situations, Everyday Practices* (ch. 3.5, pp. 130–149). Kyiv: NaUKMA; Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Іванов 2017].

Khmelko, V.Ye. (1973). Productional relations and the social production of life. [In Ukrainian]. *Bulletin of Kyiv University. Series: Philosophy*, 7, 44 –50. [=Хмелько 1973].

Khmelko, V.Ye. (1988). *Social Orientation of Personality. Some Issues of Theory and Methodology of Sociological Research*. [In Russian]. Kyiv: Politizdat Ukrainy. Retrieved from: https://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/07_sn1.pdf [=Хмелько 1988].

Khmelko, V.Ye. (2004). Linguistic and ethnic structure of Ukraine: regional features and trends of changes during the years of independence. [In Ukrainian]. *Scientific Notes of NaUKMA. Sociological Sciences*, 32. [=Хмелько 2004].

Khmelko, V.Ye. (s.a.). *Linguistic and Ethnic Structure of Ukraine: Trends of Change during the Years of Independence*. Lecture. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=uWrjRklVadk> [=Хмелько s.a.].

Khmelko, Ye.M., Oksamytna, S.M. (Eds.). (2017). *Social Structures and Personality: Studies by Melvin L. Cohn and His Collaborators*. [In Ukrainian]. Kyiv: International Institute of Sociology. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11960> [=Хмелько, Оксамитна 2017].

Layard, R. (2005). *Happiness: Lessons from a New Science*. London: Penguin Books.

Lenchovskyi, R.I. (2016). The Bietnors are a «reserve army» for each of the ethno-national components. [In Ukrainian]. *National Security and Defense*, 3–4, 124–125. [=Ленчовський 2016].

McLeod, S. (2023). Attitudes and Behavior – The ABC Model. *Simply Psychology*. Retrieved from: <https://www.simplypsychology.org/attitudes.html>

Paniotto, V. (2014). Amosov and the modeling of social processes. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 199–206. [=Паніотто 2014].

Paniotto, V. (2021). Valeriy Khmelko in my life and the lives of my colleagues. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 172–189. [=Паніотто 2021].

Paniotto, V.I., Zakrevskaya, L.A., Chernovolenko, A.V. et al. (1989). *Experience of modeling social processes: Questions of methodology and methods of constructing models* / Ed. by V.I. Paniotto. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [=Паніотто, Закревская, Черноволєнко и др. 1989].

Paniotto, V.I. (1986). Quality of Sociological Information: Methods, Assessments and Procedures for Ensuring It. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/materials/books/paniotto-Kachestvo-soc-informacii.pdf> [=Паніотто 1986].

Pickett, K.E., Wilkinson, R.G. (2015). Income inequality and health: A causal review. *Social Science & Medicine*, 128, 316–326. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.12.031>

Poveshchenko, G., Chekhovy, Yu. (2001). Mathematical model of structural evolution of social productive forces. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 41–60. [=Повещенко, Чеховий 2001].

Romanenko, O., Muliarchuk, A. (2005). The ability of trust to influence GDP per capita. *Problems and Perspectives in Management*, 18(3), 437–448. Retrieved from: <https://www.businessperspectives.org/index.php/journals/problems-and-perspectives-in-management/issue-340/the-ability-of-trust-to-influence-gdp-per-capita>

Schwartz, Sh.H. (2015). *The Short Schwartz's Value Survey (SSVS)*. Retrieved from: <https://www.framevoicereport.org/media/1093/the-short-schwartzs-value-survey.pdf>

Shibutani, T. (1961). *Social Psychology*. New York: Prentice-Hall.

Toffler, A. (1980). *The Third Wave*. New York: William Morrow and Company.

United Nations Development Programme (UNDP). (2025). *Human Development Report 2023/24*. Retrieved from: <https://hdr.undp.org>

Received 15.04.2026

Accepted for publication after review 20.04.2026

Published 08.06.2026

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО

Недооцінені ідеї Валерія Хмелька

Стаття повертається до недооцінених теоретичних і методологічних внесків видатного українського соціолога Валерія Хмелька та систематизує їх. Незважаючи на значний інтелектуальний вплив, чимало його ідей залишаються недостатньо відомими у світовій соціології, головним чином через обмежену кількість англомовних публікацій та історичну ізоляцію радянської наукової спільноти. У статті розглядаються п'ять головних напрямків його наукової діяльності.

По-перше, аналізується його макросоціологічна теорія трансформації домінуючих типів «виробництва суспільного життя». Хмелько концептуалізує суспільство як систему взаємопов'язаних процесів відтворення людей, матеріальних благ, соціальних відносин та інформації. Він визначає п'ять основних типів виробництва і пропонує динамічну модель, у якій домінування історично змінюється — від біологічного відтворення до аграрного, промислового, інформаційного виробництва і, зрештою, виробництва творчої особистості. Ця концепція була розроблена раніше за інші «хвильові» теорії соціального розвитку, зокрема раніше за теорію Елвіна Тоффлера, і пропонує більш науково обгрунтований механізм структурних змін.

По-друге, у статті розглядаються зусилля з розроблення комп'ютерної моделі суспільства, здатної прогнозувати формування та динаміку соціальних процесів, зокрема орієнтацій на цінності. Комп'ютерна модель, ґрунтована на теорії Хмелька, генерує прогнози макроструктури зайнятості, яка, своєю чергою, формує соціальну структуру суспільства. Прогнозування динаміки соціальної стратифікації дає змогу описувати зміни в суспільних цінностях. Ці моделі були спрямовані на створення інструментів для прогнозування соціального розвитку та оцінювання політичних рішень, що увиразнює розрив між інтуїтивним управлінням та ухваленням рішень на підставі моделей.

По-третє, у статті розглядається оригінальна методологія Хмелька щодо вимірювання життєвих цінностей. На відміну від традиційних підходів, побудованих на самооцінці значущості, його метод базується на взаємозв'язку між задоволенням різними сферами життя та загальним задоволенням, або щастям. Як стверджував Хмелько, емоційне значення певної життєвої сфери тим вище, чим сильніше задоволеність цією сферою впливає на загальне задоволення життям. Використання ґрунтованих на регресії підходів дає змогу більш надійно

вимірювати емоційний компонент цінностей і допомагає подолати обмеження суто когнітивних оцінок.

По-четверте, у статті розглядається ідея універсального індикатора соціальної ефективності, ґрунтованого на тривалості повноцінного та задовільного життя. Цей підхід зміщує фокус з економічних результатів на добробут людини як невіддільну мету розвитку, передбачає сучасні дискусії про альтернативи ВВП, узгоджуючись із такими показниками, як тривалість життя та якість життя.

По-п'яте, у статті розглядається дослідження Хмелька щодо взаємозв'язку між параметрами лінгво-етнічної структури та характеристиками українсько-російської біетнічності. Стаття підкреслює важливість врахування біетнічної самоідентифікації для розуміння закономірностей мовної поведінки в популяції.

У статті стверджується, що ідеї Хмелька залишаються надзвичайно актуальними для сучасної соціології, особливо в контексті міждисциплінарних досліджень, соціального моделювання та пошуку комплексних індикаторів розвитку суспільства. Інтеграція цих ідей у глобальний академічний дискурс могла б суттєво збагатити теоретичні підходи до аналізу соціальних змін і розвитку, орієнтованого на людину.

Ключові слова: Валерій Хмелько; макросоціологія; виробництво суспільного життя; соціальні зміни; моделювання соціальних процесів; вимірювання цінностей; задоволеність життям; щастя; соціальна ефективність; якість життя; українська соціологія; міждисциплінарні підходи

VOLODYMYR PANIOTTO

Underappreciated ideas of Valeriy Khmelko

The article revisits and systematizes several underappreciated theoretical and methodological contributions of the prominent Ukrainian sociologist Valeriy Khmelko. Despite his significant intellectual influence, many of his ideas have remained insufficiently known in global sociology, primarily due to the limited number of English-language publications and the historical isolation of the Soviet academic community. The article examines five main directions of his scholarly work.

First, it analyzes his macro-sociological theory of the transformation of dominant types of the “production of social life.” Khmelko conceptualizes society as a system of interrelated processes of reproducing people, material goods, social relations, and information. He identifies five main types of production and proposes a dynamic model in which dominance shifts historically—from biological reproduction to agrarian, industrial, informational production, and ultimately to the production of a creative personality. This concept was developed earlier than other “wave” theories of social development, including that of Alvin Toffler, and offers a more scientifically grounded mechanism of structural change.

Second, the article discusses efforts to develop a computer model of society capable of forecasting the formation and dynamics of social processes, particularly value orientations. A computer model based on Khmelko's theory generates forecasts of the macro-structure of employment, which in turn shapes the social structure of society. Projecting the dynamics of social stratification make it possible to describe changes in societal values. These models were aimed at creating tools for forecasting social development and evaluating policy decisions, highlighting the gap between intuitive governance and model-based decision-making.

Third, the article examines Khmelko's original methodology for measuring life values. Unlike traditional approaches based on self-assessed importance, his method relies on the relationship between satisfaction with various domains of life and overall life satisfaction or happiness. As Khmelko argued, the stronger is the emotional significance of a particular life domain, the stronger is the degree to which satisfaction with this domain influences overall life satisfaction. The use of regression-based approaches allows for a more reliable measurement of the emotional component of values and helps overcome the limitations of purely cognitive assessments.

Fourth, the article considers the idea of a universal indicator of social effectiveness based on the duration of a full and satisfying life. This approach shifts the focus from economic outcomes to human well-being

as an intrinsic goal of development, anticipating contemporary debates on alternatives to GDP and aligning with indicators such as life expectancy and quality of life.

Fifth, the article reviews Khmelko's research on the relationship between parameters of the linguistic-ethnic structure and characteristics of Ukrainian-Russian bi-ethnicity. It emphasizes the importance of accounting for bi-ethnic self-identification in understanding patterns of language behavior in the population.

The article argues that Khmelko's ideas remain highly relevant for contemporary sociology, particularly in the context of interdisciplinary research, social modeling, and the search for comprehensive indicators of societal development. Their integration into the global academic discourse could significantly enrich theoretical approaches to the analysis of social change and human-centered development.

Keywords: *Valeriy Khmelko; macro-sociology; production of social life; social change; social process modeling; values measurement; life satisfaction; happiness; social effectiveness; quality of life; Ukrainian sociology; interdisciplinary approaches*